

„Човекът е тайна“
Достоевски

Тази книга привлече вниманието още преди да бъде издадена в отделен том. Беше се появила само първата част в списание „Звезда“, а вече лагерите „за и против“ поведоха спор по страниците на съветските периодични литературни издания. Естествено, подготвяйки окончателния вариант за печат, Бурсов се съобрази с някои безспорни съвети, но това не се отрази на цялостната му концепция, нито на своеобразната постройка на капиталното начинание. И ето творбата пред съда на читателите.

„Умната книга, ако имаме пред вид литературознанието, е тази, която ни дава материал за размисления за човека и човешките отношения — преди всичко в наше време, дори и да е посветена на литературата от миналото“ (с. 592) — такава е отправната позиция на критика за един нелек диалог с мисления съвременен читател. И добавя: „От нас се изисква непрекъснато обновление на нашите литературни средства, иначе — типичен на едно място“ (с. 594). Приемаме като форма на обновление и самото определение, което авторът дава за жанра на своята книга — „роман-изследване“. Няма ли тук намек за „двойствеността“, играеща толкова отговорна роля в това, което ни предстои да прочетем. От една страна, „изследване“ — област, неподатлива на интуитивността, област строга, раждаща се из морето на фактите, и, от друга — „роман“ — субективно човешко творение, огледано на личността и на нейния мироглед, творение, в което фактът нерядко е плод на инвенцията.

Невероятно трудна е задачата на Бурсов — да намери ключ към вътрешния свят на Достоевски, на своя Достоевски, като първожрец да освети пътищата, по които от мисълта на личността се ражда художественото творчество. Невъзможно е да откриеш докрай абсолютната истина в такава деликатна област дори и затава, че твоето Аз се сблъсква с чужда вселена и в спор я опознава. Личният подход предполага подбор — неохотна и безкрайност, — а подборът — най-прекия, а може би и най-сложния път към обобщението. Бурсов преднамерено се отказва от биографичната последователност, той търси личността в нейните най-характерни и най-непроменливи проявления. Тежък и многопланов е този спор между Аз-а на писателя Достоевски и Аз-а на критика Бурсов, а на места и неравносновен. В своя „Трактат на безсмъртието“, написан пред смъртното ложе на Мария Дмитриевна, съпругата на писателя, Достоевски пише: „Маша лежи на масата. Ще се видя ли пак с

Маша? Да обикнеш човека, както самия себе си, по Христовата заповед — е невъзможно. Аз-ът препятства“ (с. 163). Колкото и парадоксално да звучи на пръв поглед, с тези думи великолепно бихме могли да обясним взаимоотношенията Бурсов — Достоевски. Критикът опознава личността на писателя от позицията на своята неповторима индивидуалност и така се ражда усещането на читателя, така точно доловено в статията на съветския литературовед Ю. Селезнев, че книгата на Бурсов за Достоевски — това е „роман без любов“ (вж. Ю. Селезнев, „Роман без любви“, сп. Вопросы литературы, 1975, кн. 4). Заключението на Бурсов е дело не на добросъвестния изследовател, а на човека и това заключение е „Достоевски е опасен гений“.

Именно субективната страна на книгата ще се докосне до нас, до Аз-а на всеки от нас и ще породи съгласието или несъгласието със заключенията на автора. Към тази субективна страна трябва да споменем използването на един факт и премълчаването на друг и най-вече — подбора на трите най-непроменливи (според Бурсов) проявления на личността на Достоевски: отношението към парите, непрактичността и над всичко: двойствеността, която след прочитането на книгата възприемаме (или отказваме да възприемем) като определение на „достоевщина“. Може би Бурсов не трябваше да лишава книгата от някои спорни или безспорни неверни твърдения на съвременници (Тургенев и др.), които съществували в журналиния вариант и които биха могли да бъдат разгледани като „митологичен“ поглед върху гениалната личност, като своеобразно проявление на нейното въздействие върху духовния свят на околните. И когато нерядко самият Бурсов дава ухо на тези твърдения, то това е свидетелство доколко „митологичното“ дава отражение и върху неговата мисъл. За пример можем да дадем твърдението, че у Достоевски „отсъства жестът“. Наистина то е базирано на изявления на самия писател. И Бурсов, намирайки го най-близко до своята концепция за личността на твореца, го приема, без да потърси подкрепа сред тези свидетели, които не биха му я дали. Той не се съобразява с мемоарите на Ана Г. Достоевская, нито с многобройните свидетелства на роднини и познати, които с помощта на фактите доказват изключителното „присъствие на жест“. Та нима историята с рулетката би могла да се обясни само с жаждата за „милион“, та нима тя не е преди всичко „жест“, предизвикателство към природата, към всяка рационалност.

Но нека не опростяваме мисълта на Бурсов. Защото ако първата част е посветена на „двойствеността“ у Достоевски, то в самото обозначаване на анализирания във втората част и третата част проявления: стремеж към милион и непрактичност, ще намерим заложена идеята за двойствеността и в частност

за жеста. Двойственост в мисълта на самия Бурсов? Може би: та дори най-върлите фанатици не са избягнали съблазнът на „двойствеността“. Двойственост? Дали понятието е точно, дали не опростява изкуствено нещата? Отхвърляйки хронологичния принцип, Бурсов има свободата да не се съобразява с фактора Време, в неподвижното пространство „двойствеността“ изпъква по-релефно. И в застиналото време тече монологът на гения на „двойствеността“. Но М. М. Бахтин, следвайки своя път на разсъждение, доказва диалогичната природа на мислене у Достоевски. Намирайки това доказателство неприемливо за своя Достоевски, Бурсов мимоходом само споменава труда на Бахтин. Разминаване между две мисловни системи, между два подхода към един и същ творец. Но и градивен залочен спор, в който ни поражават мъчителното и съзидателно търсене на истината. И още нещо — необозримо доказателство за безграничните възможности на марксовия подход в литературознанието, за неговата жизнестойност.

Достоевски беше казал, че двойствеността му носи огромни мъки, но в същото време и огромно наслаждение. Тази мисъл ще видим в нова светлина, ако приемем идеята за „диалогичната природа на мислене“. И тогава може би ще се освободим от страха от „опасния гений“, от онзи израз — „Достоевски — но с мярка“, цитиран обикновено с дразнеж букализъм, от известната статия на Томас Ман. Бурсов споменава, че Достоевски пази в душата си всички обиди, макар че практически никому и никога не отстъпва. Да, геният пази и дълбоко анализира с душата и мисълта си всички проявления на злото, за да създаде единия събеседник в диалога. За да даде реалистична картина на душевния ад, по-страшен от онзи на Данте. И читателите, които виждат само този събеседник, могат, подобно на Тургенев, да сравняват Достоевски със зловещия маркиз дьо Сад, могат да създават онези „митове“ за писателя, които го идентифицират със Ставрогин. Но отровата на злото, за която говори Бурсов, не е поразила сърцето на самия Достоевски и може би това е най-висшето проявление на неговата гениалност. Геният на руската литература излиза победител в тази непосилна за обикновения смъртен борба с „подземния свят“ и доказателство за това е, ако щете, най-важната му теория за „почвата“. В причудливите прояви на личността, зад които винаги търси двойственост, Бурсов нито веднъж не се сеща да види една трудно определяема „детинщина“, толкова очевидна в мемоарите на А. Г. Достоевская например. Някой беше казал, че геният е най-близко до детето. И наистина в тези необосновани приливи на ревност, в тези внезапни избухвания, дори в тези лукави хленчания за пари към близки и далечни ще открием много повече детска непосредственост и непригодност към жестоката житейска реалност, отколкото

така старателно търсената двойственост. Не винаги най-сложното доказателство е най-вярно. И нали именно за децата е така характерна свръхчувствителността към доброто и злото, невероятната способност за разграничаване на двете antagonistни категории. А пък децата са най-далече от двойствеността.

Изтъквам този момент и съзнателно не анализирам ролята на болезнеността, ролята на социалната среда и т.н. Струва ми се, че казаното е достатъчно в полза на моето твърдение, че „двойственост“, терминът, използван от Бурсов като ключ към тайната, наречена Достоевски, не задоволява. Личността е многозначна — особено пък личността на гения. И опитът да бъде характеризирана с едно определение може да бъде от полза на изследователя, който създава, че неговото изследване, уви, е крайно. Бурсов създава една система и постига в рамките на тази ограничена система едно задълбочено проникване в безкрайния свят на личността на писателя, нещо повече — в универсалността на тайната „човек“. И негово право е да се абстрахира от социално-политическите възгледи на Достоевски, докато един Цветан Стоянов например тръгна именно оттам, за да навлезе също дълбоко и с проникновение в личността на писателя (и според мене не по-малко субективно от Бурсов).

Има страници в тази книга, които напомнят най-добрите образци на психологическата проза, има прозрения за човешката природа, които възприемаме като свои съкровени мисли. И нито за миг Бурсов не престава да бъде актуален, не забравя, че пише за своите съвременници. Неговият поглед към гениалните творения на руската литература от XIX в. е поглед на човека — гражданин на великата страна на Съветите. Марксовият мироглед за него, стария ревностен борец за идеите, не е фраза, а подтекст, дълбоко вътрешно убеждение. И когато спори с Мережковски или със Страхов, или с когото и да било, той спори с оръжията на най-прогресивната литературоведческа мисъл. И затова, въпреки субективността — естествено следствие от неповторимостта на Аз-а, той е безспорно прав, когато твърди: „Както и всеки гениален художник, Достоевски заключаваша в самия себе си, в своята личност и в своето творчество своята собствена епоха, но в такива нейни качества или в такова преобречение на тези качества, които се оказват или отминати от другите му велики съвременници, или пречупени по съвсем друг начин. В това преди всичко са предпоставките за безсмъртието на всеки един от тях, в това число и на Достоевски“ (с. 607). Европейската литература на двадесети век, а защо не и световната, е немислима без идеите, без творческия свят на Достоевски. Творците, които възприеха само едната страна на вътрешния диалог на твореца, пуснаха на свобода в произведенията си кошмарите на

злото. Те направиха дисекция на душата, поразена неизлечимо от злото. Но гениите на двадесети век съумяха да подхванат диалога, мъчителен и жизнеутвърждаващ едновременно, и в този диалог доброто — тази толкова сложна категория, вторият събеседник — отново удържа победа. Вред тези творци трябва да споменем не само Томас Ман, Уилям Фолкър, Карел Чапек, но и преди всичко Михаил Шолохов, Михаил Булгаков, Димитър Димов.

Голямо постижение на Бурсов е стилът на книгата. Обикновено толкова мастити изследвания уморяват. Но в „Личността на Достоевски“ няма нито следа от консервативен академизъм, от изкуствено изсушаване на мисълта. Словото се лее без излишества и без прекалени ограничения, емоционалността се долавя в подтекста и не дразни. Може би само опитите да се навлезе в душевността и на други личности не задоволяват, защото са прекалено съотнесени и съобразени към личността на Достоевски и респективно към предпоставената от Бурсов теза. Особено чувствително е разминаването със Страхов. Съвсем не толкова внезапна и неочаквана е метаморфозата на критика в отношението му към писателя. Още през 1864 г. в писмо до брат си Павел той пише: „Колкото повече се сближавам с братята Достоевски, толкова повече се разделям от тях. Фьодор е ужасно самолюбив и себелюбив, макар че не забелязва това...“ (вж. Достоевский, Новые материалы и исследования, Литературное наследство, том 86, изд. Наука, Москва, 1973, с. 396). Пък и преди да напише знаменитото писмо до Толстой, Страхов изразява някои от основните мисли, заложили в него, пред самия себе си — в бележка, непредназначена за читателски очи. И тези неща задължително трябва да променят тълкуването на действията му, а

оттук и на неговия вътрешен мир. Не е сполучлив и често мяркащият се в книгата на Бурсов Тургенев, който удивително напомня онзи познат герой от „Бесове“. Може би и някои ситуации не са достатъчно представителни, за да ни изглеждат достойни за генерални изводи. Както в случая с писмата до Херцен, когато Бурсов неубедително драматично завършва: „Кой в тази ситуация е по-привлекателен — Достоевски или Херцен. Решавайте сами?“ (с. 119). И едва ли критикът печели нещо за тезата си, защото, каквото и да решаваме, в самата история няма нищо привлекателно и показателно.

Накрая ще се спра на едно твърдение на Бурсов, което е особено актуално за българското литературознание. „Както ми се струва, нашето литературознание и до днес недостатъчно отделя личността страна в литературните произведения“ (с. 327). Само като си помисли човек с колко капитални изследвания в тази област разполага светската литературна наука, а ето че и това не задоволява творците! У нас подобни изследвания, в много по-дребни мащаби, разбира се, се броят на пръстите на едната ръка. И въпреки това никой не се решава да потъне в непосилната работа, никой не дръзва да опита силите си в онова поле, където събирането на факти не е краен резултат, а начало — отправна точка за дълъг и сложен път на дирене, в който са необходими и будна мисъл, и перо, и най-вече неспокойно творческо сърце. „Ратувам за разработката на методиката и методологията на изучаване личността на писателя“ — говори Бурсов (с. 433—434). А у нас? Още дълго ли ще чакаме, докато се появят такива ценни, талантливи и градивно спорни книги като тази — „Личността на Достоевски“ от Борис Иванович Бурсов.

Георги Цанков